

THE OTTOMAN ARCHIVAL DOCUMENTS ABOUT 1894 EARTHQUAKE RECORDS OF FENARI İSA MOSQUE

ABSTRACT

Fenari İsa Mosque is located at Aksaray, Fatih in Istanbul, at the corner of Vatan Street and Halıcılar Street; an important historical monument for the Byzantine and Ottoman Period. The building is the Constantinian Lips Monastery Church which was built in the 10th century (Middle Byzantine Period). The church was extended with new buildings in the Paleologan Period. At the end of the 13th century or at the just beginning of the 14th century, a new church (Hagios Ioannes Prodromos Church) was built the south side. Then, at the end of the 14th century a prothesis and an exonarthex were erected. In the 17th century, the building was converted into a mosque with new arrangements.

In this article; the effects of the 1894 earthquake on the building and repair works are evaluated with the Ottoman archival documents. After the 1894 earthquake, the building was closed because it was ruined. As it was an old monument (*Asar-ı Atika*) and used before the earthquake; petitions by local community and authorities, were submitted to the Sultan for its renovation (According to documents BOA, BEO 517/38754 and BOA, EV.MKT 02048.00107). The repair book which is dated 1896 (BOA, İ.EV.13) shows the work items about repair and budget for them, that 27.526 *kuruş*. The information and quantities given by this document are checked with drawings of the building and old photographs.

From the repair book, we could learn the condition of the building in the 19th century; the exterior walls of the building were plastered, the roof covering was tile except the domes were lead cover. An important information that learned; the exonarthex had served as a last prayer hall and covered with a timber roof and a timber (*bağdâdî*) ceiling. The dimensions of the minaret, which was recorded to repair book, show that the expansion of it was smaller than the minaret of today.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Fenari İsa Camisi'ne İlişkin 1894 Depremi Kayıtları

 GÜLÇİN KAHRAMAN
YEGÂN KÂHYA*

1. Amaç ve Yöntem

Fenari İsa Camisi, İstanbul'un fetihinden sonra camiye çevrilen, Orta ve Geç Bizans dönemine tarihlenen Konstantinos Lips Manastır Kilisesi'dir (Eyice, 1988a)¹. Yapı günümüzde, İstanbul İli, Fatih İlçesi, Aksaray semtinde, Vatan Caddesi ile Halıcılar Caddesi'nin kesişiminde yer almaktadır (Şekil 1 ve 2).

Bizans döneminde Lykos Vadisi olarak bilinen bu bölge, Osmanlı arşiv belgelerinde Halıcılar Mahallesi; Fenari İsa Camisi ise "Halıcılar Mahallesi'ndeki Kilise Camii"

Orta ve Geç Bizans dönemi mimarisinin öncülerinden olan Fenari İsa Camisi / Konstantinos Lips Manastır Kilisesi, İstanbul kent kimliği açısından önemli bir anıt eserdir.

olarak adlandırılmaktadır (BOA, ŞD.2984.33; BOA, EV.d 14423; Ayvansaray, 1865) (Şekil 3). Orta ve Geç Bizans dönemi mimarisinin öncülerinden olan yapı,

Osmanlı döneminden günümüze kadar cami olarak kullanılmakta olup İstanbul kent kimliği açısından önemli bir anıt eseridir.

Yapının Bizans ve Osmanlı dönemindeki onarımlarına ilişkin bilinen yayınlar sınırlıdır. Bu makalede, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtları arşivinde yapılan araştırmalar sonucu ulaşılan 1894 depremine ilişkin belgeler incelenmiş; deprem sırasında yapıda oluşan tahribat nedeniyle çevre halkının ve yerel yöneticilerin yapının tamiri konusunda padişah makamından istekleri, caminin bu dönemde gerçekleştirilen onarımına ilişkin keşif

* Y. Mimar Gülçin Kahraman, e-posta: gulcinkah@hotmail.com; Prof. Dr. Yegân Kâhya, İTÜ Mimarlık Fakültesi e-posta: kahya@itu.edu.tr

Bu makalede, İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Restorasyon doktora programında, Prof. Dr. Yegân Kâhya danışmanlığında Y. Mimar Gülçin Kahraman tarafından hazırlanan, "İstanbul Fenari İsa Camisi / Konstantinos Lips Manastır Kilisesi, Restitüsyon ve Koruma Önerileri" başlıklı yayımlanmamış doktora tez çalışmasından yararlanılmıştır.

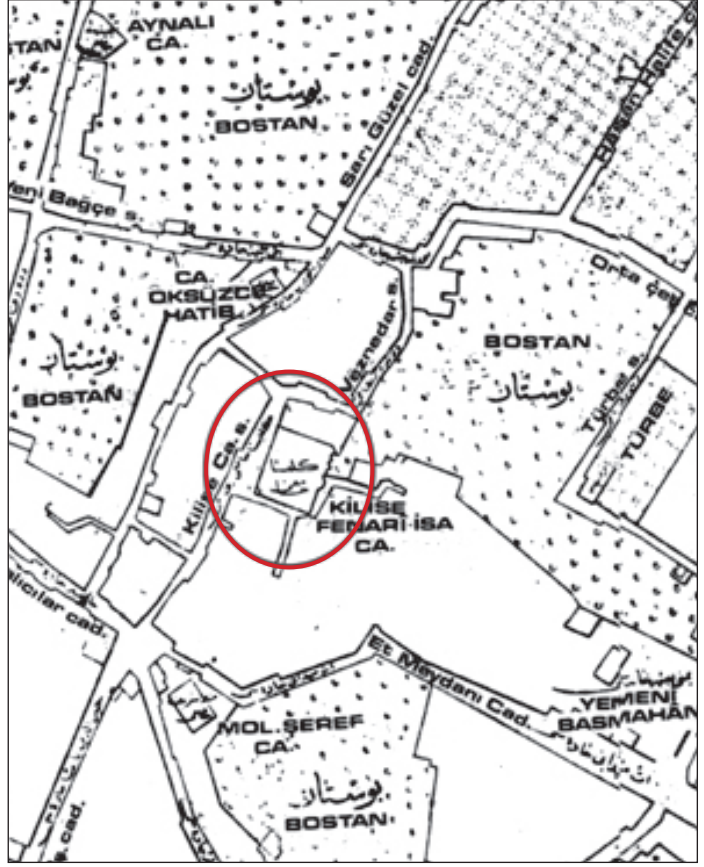
¹ Kilise farklı kaynaklarda Konstantinos Lips, Theotokos Lips ve Panachrantos Kilisesi olarak adlandırılmaktadır (Bkz. Millingen, 1912; Patrik Konstantios, 1846; Megaw, 1964; Paspates, 1876).

Şekil 1. Fenari İsa Camisi'nin güncel hava fotoğrafına göre konumu (<https://sehirharitasi.ibb.gov.tr>)

Şekil 2. Fenari İsa Camisi güneydoğu cephesi (Kahraman, 2013).

Şekil 3. 1875 yılı haritasında yapının konumu ve çevresi (Averdi, 1958, s. 39, pafta D4).

defteri ve onarım kaydı ile onarım sonrasında yeniden ibadete açıldığını gösteren belgeler değerlendirilmiştir. BOA, ŞD.2984.33 numaralı, 1898 yılına ait onarım kaydında yer alan iş kalemlerinin miktarları

ve bedellerinin sistematik olarak aktarımı için keşif defterindeki veriler tablo haline getirilmiştir. Tablo üzerinde yapılan sıralamaya göre; iş kalemlerine ait keşif defterinde zira ile tariflenmiş alan ölçüleri ve

miktarlar, metrik ölçüye çevrilerek yapının güncel rölövesi² eski fotoğraflar ve çizimlerle³ kıyaslanmış, bahsi geçen onarım kalemlerinin yapının hangi bölümüne ait olduğu saptanmaya çalışılmıştır.

2. Tarihsel Süreç

Yapı; Orta Bizans döneminde inşa edilen kuzey kilise, Geç Bizans döneminde yapılan güney kilise ve 14. yüzyıl sonunda eklenen dış paraklesyondan⁴ oluşan bir komplekstir (Eyice, 1988a) (Şekil 4). Kuzey kilise, 907 yılında Bizanslı Amiral Konstantinos Lips tarafından, kapalı Yunan haçı plan şemasında inşa ettirilmiş

olan Konstantinos Lips Manastırı Kilisesi'dir (Millingen⁵, 1912). Kuzey kilisenin doğu cephesindeki mermer kornişte, yapının inşası ve adı ile ilgili bir kitabe yer almaktadır (Millingen, 1912; Ebersolt ve Thiers, 1913). Hasarlı durumdaki kitabede "*Constantine'nin kusursuz yapısı*" yazmaktadır (Millingen, 1912). İstanbul, 1261 yılında Paleo-

logos hanedanından İmparator Mikhael Paleologos tarafından Latinlerden geri alınmıştır. İmparatorun eşi İmparatoriçe Theodora Dukana Vatetzona, kuzey kiliseyi onararak mevcut kilisenin güneyine, kendisi ve ailesi için mezar kilisesi olarak "*Hagios Ioannes Prodromos Kilisesi*"ni yaptırır (Typikon of Lips⁶, 1294-1301; Talbot, 1990).

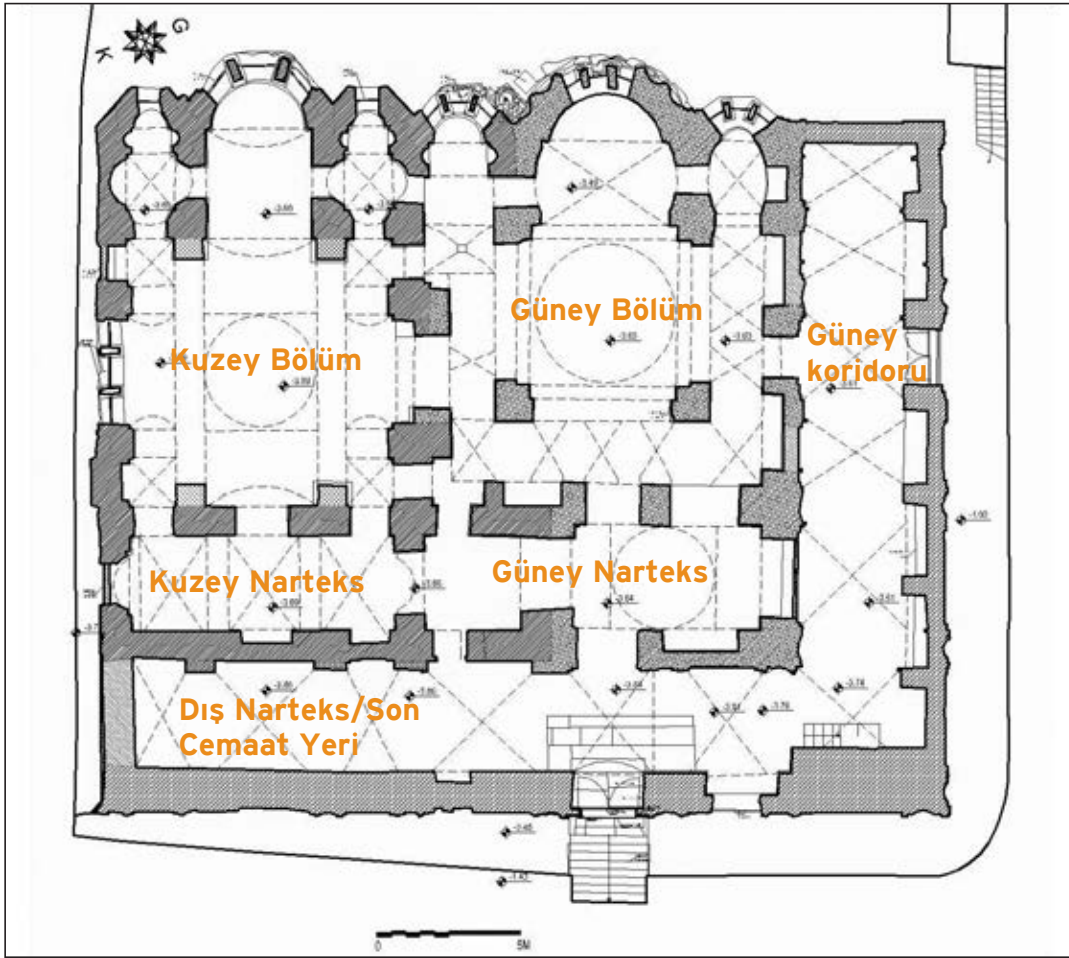
² Keşif kaydındaki ölçüleri karşılaştırmak için, yapının G. Kahraman tarafından 2013 yılında hazırlanan rölövesi kullanılmıştır.

³ Rölöve çizimlerindeki ölçüler, Ebersolt ve Thiers'in (1913) çizimleri ile karşılaştırılmıştır.

⁴ Bizans mimarisinde bir kiliseye bitişik ya da ayrı olarak inşa edilmiş kilise ile ilişkili şapel.

⁵ "Theophanes Continuiatus" (284-813/1865), s. 371'den aktaran Millingen, 1912, s. 124.

⁶ İlk çevirisi Delehaye tarafından 1921 yılında yapılmış olan Typikon'un, 2000 yılında A. Mary Talbot tarafından yapılan İngilizce çevirisi Dumbarton Oaks Papers'da (DOP) yayımlanmıştır.

Şekil 4. Fenari İsa Camisi plan rölövesi (Kahraman, 2013).

On üçüncü yüzyılın sonlarında veya 14. yüzyılın başlarında yapılan güney kilise, dehlizli plan tipindedir; bu yapı, kuzey kilisenin güney koridoruna ek olarak inşa edilmiş ve iki yapı arasında geçişler açılarak bütünlük sağlanmıştır (Millingen, 1912; Eyice, 1963; Macridy⁷, 1964; Schneider, 1967; Eyice, 1988b) (Şekil 4). On dördüncü yüzyılın sonunda, her iki kilisenin güney ve batı kenarına, yapıyı “L” şeklinde saran bir dış narteks ve paraklesyon eklenmiştir (Millingen, 1912; Eyice, 1963). İkinci Beyazıt döneminde, güney kilise Şeyhülislam Şemseddin Mehmed Efendi'nin torunu Fenarizade Alaaddin Ali Efendi tarafından mescide çevrilmiştir (Ayvansarayı, 1865; Paspates,

1876; Eyice, 1963; Eyice, 1988a). Hadîkatü'l Cevâmî'de: “*Bu mescidin imamı Şeyh İsa'l-Mahvi Efendi Gerede'ye tabi Sarı Kâdılar nâm karyesindedir. Mescid-i mezbur civarında hücerat bina ve muttasılinda bir hane dahi vakf edip zaviye-i Halvetiyye olmak üzere evladına meşruta kıldırılmıştır*”, denilerek yapının kullanımını tarif edilmiştir (Ayvansarayı, 1865, s. 157). Fenârîzâde Ali Efendi 15. yüzyılın sonlarında manastır hücrelerini Halveti Zaviyesi'ne dönüştürmüştür (Eyice, 1963).

Mevlana Alaüddin'üş-Şehir Bi-Fenari-Ali vakfından olan mescidin, Ağustos-Eylül 1521 (H. Ramazan 927) tarihli, Mevlana Mehmed bin İshak imzalı vakfiyesinde, vakıf bütçesi 30.000 akçe olarak kayde-

dilmiştir (Barkan ve Ayverdi, 1970). Mescitte görevlendirilen kişilerin yıllık ücretleri, vakfın memuru Muharrem Çelebi tarafından toplamda 14.000 akçe olarak belirtilmiştir (Barkan ve Ayverdi, 1970). Harap olan odaların onarımı için gerekli miktar 16.000 akçe, tüm masraflar için 30.000 akçe kayıt düşülmüştür (Barkan ve Ayverdi, 1970). Mescitte onarıma ihtiyaç duyulduğunu gösteren bu kayıtlar, yapının 1509 depreminde⁸ zarar görmüş olabileceğini düşündürmektedir.

Daha sonra 1633 yangınında harap olan yapı, 1636 yılında Sadrazam Bayram Paşa tarafından onarılmış, güney kiliseye minber eklenerek camiye çevrilmiştir (Ayvansarayı, 1865; Eyice, 1988a). Yapının, günümüzde

⁷ Macridy, 1929 yılında yaptığı kazıya ilişkin olarak hazırladığı Yunanca raporları, İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Archaeological Society of Athens'e göndermiştir. 1962 yılında bu raporun mevcut olduğunu öğrenen Cyril Mango, Prof. A. Orlandos ile birlikte ve Atina Benaki Müzesi müdürü Dr. Chatzidakis'un izniyle, Macridy'nin raporunun üzerinde herhangi bir değişiklik ve yorum yapmadan İngilizceye çevirerek Dumbarton Oaks Papers'da (DOP) yayımlanmasını sağlamıştır (Mango, 1964, s. 254).

⁸ Kentte 22 Ağustos 1509'da meydana gelen ve 45 gün süren depremde birçok kişi hayatını kaybetmiş ve kentte büyük hasar meydana gelmiştir. “Küçük Kıyamet” olarak adlandırılan bu depremde, binin üzerinde ev yıkılmış; Topkapı Sarayı, Ayasofya, Fatih Camisi gibi eserler hasar görmüştür (Bkz. Cezar, 1963, s. 327-414; Sezer, 1996, s. 171). Bu depremde Fenari İsa Camisi'nin aldığı hasara ilişkin bir bilgiye ulaşılamamış olmakla birlikte, çok sayıda yapının ağır hasar gördüğü 1509 depreminin, bu camide de tahribata neden olduğu düşünülmektedir.

mevcut olmayan ahşap minberi üzerindeki kitabe divan şairi Cevheri tarafından 1644 yılında yazılmıştır ve on dizeden oluşmaktadır (Macridy, 1964); en altta ise, 1636 yılı ibaresi bulunmaktadır.⁹ Bu dönemde, kuzey ve güney kilisenin naos sütunları kaldırılarak sivri kemerlerle taşınan Osmanlı dönemi kubbesi yapılmış, ana mekânlar genişletilmiştir (Millingen, 1912; Eyice, 1988a). On yedinci yüzyılın sonlarında, yapı “Fener-i İsa” adını almıştır (Ayvansarayı, 1865).

Kentte, 10 Temmuz 1894 (H. 6 Muharrem 1312) tarihinde öğle saatlerinde büyük bir deprem meydana gelmiştir (Özkılıç, 2015).¹⁰ Atina Rasathanesi Müdürü Eghitinis, “İlk sarsıntının 4-5 saniye, ikinci ve şiddetli olan 8-9, üçüncüsünün de tahmini 5 saniye olmak üzere üç sarsıntının toplam 17-18 saniye sürdüğünü” belirtmektedir (YEE. 11/24).¹¹ Depremde birçok bina ağır zarar görmüş, Kapalıçarşı'nın büyük bir bölümü yıkılmış, can kayıpları olmuştur (Sezer, 1996; Ürekli, 2010 ve 2015¹²);

17. yy.'da, kuzey ve güney kilisenin naos sütunları kaldırılarak sivri kemerlerle taşınan Osmanlı dönemi kubbesi yapılmış, ana mekânlar genişletilmiştir.

Fatih ve Topkapı çevresindeki eski eserlerde ciddi hasarlar meydana gelmiştir (Cezar, 1963). İstanbul'da yollarda yarıklar oluşmuş, denizde bazı yerlerde çekilmeler, bazı yerlerde taşmalar meydana gelmiştir (Batur, 1994).¹³

Sultan II. Abdülhamid'in, depremin ardından bilimsel bir araştırma yapılmasını istemesi üzerine (Sezer, 1996; Tanyeli, 1999), Eghitinis tarafından ayrıntılı bir deprem raporu hazırlanmıştır (Tanyeli, 1999; Ürekli, 2015¹⁴). Eghitinis, bu depremin yayılma alanının bazı büyük depremlere nazaran daha geniş, şiddetinin ise hafif olduğu-

nu;¹⁵ ayrıca depremin bir merkez üssü bulunmadığını, bir fay hatında büyük eksene paralel yönde olan tektonik bir deprem olduğunu rapor etmiştir (Özkılıç, 2015).¹⁶ İkinci Abdülhamid, depremin yol açtığı hasarların ve ölü ve yaralı sayılarının belirlenmesi için Şehremini Rıdvan Paşa ve Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa'yı görevlendirmiş (Özkılıç, 2015); Şehremaneti tarafından yirmi bir belgeden oluşan, İstanbul'la ilgili bir hasar tespit belgesi hazırlanmıştır (Tanyeli, 1999). Depremden iki gün sonra, padişah tarafından İstanbul'daki önemli yapılarda bir ön keşif yapılması istenmiş,¹⁷ Şehremaneti'nde oluşturulan komisyon tarafından cami, medrese, tekke ve su yolları için yedi ay içerisinde hazırlanan keşifler, Evkaf Nazırı Galip Bey tarafından padişaha sunulmuştur.¹⁸ Komisyon, çalışmalarına devam ederken, büyük hasar gören yapılarda onarımlar başlamıştır (Tanyeli, 1999).

3. Yapının 1894 Depremi Sonrası Onarımları

Osmanlı arşiv kayıtlarında yapılan araştırmalarda, Fenari İsa Camisi'nin de İstanbul'daki birçok yapı gibi 1894 depreminden etkilenmediği öğrenilmektedir (BOA, ŞD.18/258; İ.EV., 1313 Za/19, Özkılıç, 2015¹⁹). BOA, İ.EV. genel no. 1963, hususi no. 24, sıra no.

573 numaralı, H. 21 Şevval 1312 (1 Nisan 1895) tarihli evrakta, depremden hasar gören yapıların listesi ve keşifleri bulunmaktadır. Üç defterden oluşan bu belgenin üçüncü defterinde, keşfi henüz tamamlanmamış 385 adet hasarlı yapı yer almaktadır (Tanyeli, 1999).

Bu listenin 327. sırasında “Yeni Bahçe civarında Molla Ali El-Fenarî mahallesinde Kilise Camii” olarak tarif edilen Fenari İsa Camisi bulunmaktadır.²⁰ Cami ile aynı bölgede bulunan “Yeni Bahçe Vakıfı Gureba hastanesinde de ciddi hasar saptanmış olmalıdır ki, hastalar Okmeydanı

⁹ Minber üzerindeki kitabe, Süleymaniye Yazma Eserleri Kütüphanesi'nde 2619 numara ile kayıtlı evrak içerisinde yer almaktadır (Bkz. Macridy, 1964, s. 254).

¹⁰ Y.PRK.ZB, 13/35, 10 Temmuz 1894/1896; Y.PRK.ASK,93/51; HR.MTV, 513/57; Y.PRK.SGE, 6/32; Y.PRK.TKM, 32/13; Y.PRK.MYD, 15/6 numaralı evraktan aktaran Özkılıç, 2015, s. 18.

¹¹ YEE., 11/24, s. 2-3'den aktaran Özkılıç, age., s. 18. Bu tarihli gazetelerde depremin süresi ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Bu durum, rasathanede deprem şubesinin ve sismografin olmamasından da kaynaklanmaktadır (Özkılıç, age, s. 299-300).

¹² “Dönemin görgü şahitlerinden Oscar-Bey Rendelman tarafından yazılan risalede, depremde Büyük Carsı'nın çoğu yerlerindeki kirisler, kemerler ve kubbelerin tümüyle aşağıya indiğini belirtmiştir.” Rendelman, s. 11'den aktaran Ürekli, 2015, s. 62.

¹³ The Levant Herald, 16 Temmuz 1894, no. 28, s. 345'ten aktaran Batur, 1994, s. 26.

¹⁴ D. Eghitinis, “Le tremblement de terre de Constantinople du 10 Juillet 1894”, *Annales de Géographie*, c. 4, Paris 1895, s. 151-165.

¹⁵ YEE 11/24 s. 8'den aktaran Özkılıç, age, s. 33.

¹⁶ YEE 11/24 s. 22, 29 numaralı evraktan aktaran Özkılıç, age, s. 33, 39.

¹⁷ BOA, Y.MTV, V, Dosya 99, sıra no. 95, 12.1.1312 numaralı evraktan aktaran Tanyeli, 1999, s. 81. Depremde hasar gören yapıların dökümleri ve ön keşifleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için: Bkz. Tanyeli, age, s. 81-83.

¹⁸ BOA, İ.EV. genel no. 1963, sıra no. 573, H. 21 Şaban 1312 numaralı evraktan aktaran Tanyeli, age, s. 82.

¹⁹ Yapının depremde hasar almış olduğunu gösteren diğer belgeler: BEO. AYN. d., no.1661, s. 272; EV. d., no. 28331, s. 6, 25, 56; İ.EV. S. 1312/24 (Özkılıç, age, s. 564'den aktarılmıştır).

²⁰ BOA İ.EV., H. 21 Şevval 1312 genel no.1963, hususi no. 24, sıra no. 573 numaralı evrakın üçüncü defterinde yer alan bu bilgi, Sayın Yrd. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli ile yapılan kişisel görüşmeden aktarılmıştır.

Hastanesi'ne nakledilmişlerdir."²¹ denilmektedir (Tanyeli, 1999). İstanbul'daki ibadethanelerin yarısından fazlasının hasar gördüğü, Osmanlı arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır (Özkılıç, 2015, s. 203).²²

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan EV. MKT. 02048.00107 numaralı, R. 29 Teşrinievvel 1310 (10 Kasım 1894) tarihli belge (Şekil A.1), 1894 depreminin zarar gördüğü için kapatılan caminin tamirine dair, Şehremaneti baş veznedarı ile Rüsumat veznedarının mühürlerini taşıyan bir dilekçedir. Belgede şu hususlar belirtilmiştir:

"Halıcılar Köşkü'nde yer alan Molla Fenari İsa Camisi hareket-i arzdan hasar gördüğü için Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i Celilesi tarafından kapatılmış ise de cami Asar-ı Atika'dan olması, eskiden bu yana ecnebi ziyaretçiler tarafından ziyaret edilmesi ve Evkaftan çokça cemaati olması sebepleri ile kapalı kalmasına yüce, fehmetli büyük efendimiz tarafından izin verilemeyeceği için çokça masraflı olmamaktadır. Fakat bu şekilde bırakılırsa kış sonuna kadar çokça masrafa ihtiyacı olmadan tamiri mümkündür. Bu sebeple hazineleri ve cami-i şerifi zarardan korumak için derhal tamir ettirilmesi hususuna müsaade edilmesi büyük padişahımıza istirham buyrulmasına cüret kılınmıştır, emir ve fermanlar muhterem efendimizdir."

BEO 517/38754 numaralı evrakta ise (Şekil A.2), depremden dolayı zarar görmüş yapının tamir edilmesi için muhtar ve mahalle halkının 14-15 Kasım 1894 (H. 14-16 Cemaziyülevvel 1312) tarihinde verdiği dilekçe yer almaktadır. Bu belgenin detayları da şu şekildedir:

"Halıcılar Mahallesinde yer alan Kilise Camisi, depremden zarar gördüğü için kapatılmıştır. Caminin Asar-ı Atika'dan olması ve cemaatinin dağılmasından dolayı kapalı olması uygun bulunmamaktadır." Muhtar ve mahalle halkı tarafından imzalanıp mühürlen-

dilekçe devlet idaresine gönderilmiştir ve iki müsteşarlık mührü taşımaktadır.

Kasım 1894'de ardi ardına verilen bu dilekçelerden, yapının ibadete kapatılacak kadar ağır tahribata uğradığı anlaşılmaktadır. Hem çevre halkı hem de devlet idaresince değerli addedilen yapının tamirinin gerçekleşmesi hususu padişahın iznine sunulmuştur. Yapının hasar durumunun kış şartlarını geçiremeyecek kadar ciddi olduğu da bu belgelerdeki ifadelerde görülmektedir. Depremden zarar gören yapının tamiri için gerekli olan bütçenin ayrılmasıyla ilgili kayıt ise, BOA İ.EV.13 numaralı, 21 Nisan 1896 tarihli evrakta yer almaktadır: *"Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin Şûrâ-yı Devlete 21 Şevval 1313 (5 Nisan 1896) tarihinde havale edilen 32 numaralı evrak Dâhiliye Dairesinde değerlendirildi. Sultan Mustafa Han Vakfından olan Halıcılar Köşkü civarında yer alan Molla Fenari Camii-i Şerifi'nin hareket-i arzdan zarar gören mahallerinin Şehremaneti Fen İşlerinde hazırlanan keşfine göre 27.626 kuruş masrafla tamirinin yapılması ihale edilmiştir. Son gerçekleştirilecek olan masraf vakıf muhasebesine kayıt olmak üzere 1311 senesi tamir bütçesinden tedarik edilmesi kabul edilmiştir, gerekli olanın yapılması Evkaf-ı Hümayun Nezaretine keşif defteri de iştirilmiş olarak bu tezkerayla gönderilmiştir. Emir Sultanımızdır, 9 Zilkade 1313 (21 Nisan 1896)"* (Şekil A.3).

Bu belge, on iki üye ile birlikte Dâhiliye Dairesi Reisi tarafından imzalanmıştır. Caminin onarımı için 1894 yılında verilen dilekçelerin ardından, yapı için hazırlanan keşif defterinin padişah makamına sunulmasının 1896 yılını bulduğu görülmektedir. Yapı, Osmanlı belgelerinde farklı isimlerle kayıtlı olduğu için (Halıcılar köşkündeki Kilise Camii, Molla Ali Fenari gibi) arşiv kayıtlarına ulaşılması güç olmakta ve kapsamlı bir araştırma ge-

rektirmektedir. Bu evrakta, onarım için gerekli masrafın, 1311 senesi tamir bütçesinden ayrılması yazılıdır. Yalnızca H. 1311 senesi olarak belirtilmiş olan bu tarih, 1893-1894 yıllarına karşılık gelmektedir. Bu belge ile birlikte, 1844 yılına ait başka bir belgede de (VGM. EV. RZD. 0029-0057), yapının Mustafa Han Vakfı'ndan olduğu belirtilmektedir.

Şekil A.4'de yer alan BOA, BEO 778.58311 numaralı, iki evraktan oluşan belge de, aynı hususun Evkaf-ı Hümayun Nezaretine iletilmesiyle ilgilidir. Bu belge, 7 Mayıs 1896'da (H. 24-25 Zilkade 1313) kaleme alınmış, 10 Mayıs 1896'da temize çekilmiştir. Ekinde 27.626 kuruş miktarlı keşif defteri yer alan dilekçe, caminin padişah kararı ile tamir olması için Evkaf-ı Hümayun Nezaretine gerekli ödemenin yapılması hususunda verilmiştir. Belgenin ikinci varlığında "Molla Fenari Cami-i Şerifin" onarımı için belirlenen keşif bütçesi ve diğer tanımlamalar, BOA, İ.EV.13 numaralı evrakta (Şekil A.3) yer aldığı şeklinde açıklanmış ve Şura-yı Devlet Dâhiliye Dairesinden Nezarete, gereğinin yapılması için gönderilmiştir.

Şekil A.5 ve A.6'da iki sayfası verilmiş olan toplam sekiz sayfalık Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ŞD.2984.33 numaralı belgede, yapının onarımı ile ilgili son keşif kaydı bulunmaktadır. *"Depremden dolayı zarar görmüş olan yapının Şehremaneti Fen Komisyonu tarafından hazırlanan keşif-i evvel defteri yaklaşık 2.000 kuruş eksik olarak hazırlanmıştır. Bu husustaki yanlışlıktan dolayı ortaya çıkan bütçe farkının tahsisi için Evkaf-ı Hümayun Nezaretine başvurulmuştur. Ancak bu yanlışlık, Evkaf Nezaretince kabul görmemiştir. Şehremaneti Fenniye Heyeti tarafından hazırlanmış olan ilk keşfe dâhil olmaması minare sıvası ve duvar inşası Şehremaneti memuru tarafından ilave olarak yaptırılmıştır."* Yapının onarımında bu nedenle keşif dışına çıkmış olduğu bu belge ile belirtil-

²¹ BOA, Y. MTV, V, Dosya:99, sıra no. 95, 12.1.1312 numaralı evraktan aktaran Tanyeli, age, s. 81.

²² Özkılıç, (age, 2015) tarafından hazırlanmış yayında depremden hasar görmüş yapıların ayrıntılı bir envanter çalışması yer almaktadır.

mektedir. Devamında, “İlk keşif ile yapılan iş miktarından dolayı ortaya çıkan fiyat farkı tamirat memuru Şehir Emaneti kalfalarından Fenerli Yanı'nın mührü ile 3 Cemaziyülevvel 1515'de (30 Ekim 1897) Maliye Dairesine kayıt olmuştur”, yazılıdır.

Belge; 18 istida, 258 evrak numarası ve harç bedeliyle kaydedilmiş, harç memuru Ali Bey Efendi tarafından 8 Kasım 1897 (H. 12 Cemaziyülevvel 1315) tarihinde mühürlenmiştir; belgede: “Kalfanın dilekçesine karşılık Evrak Nezareti tarafından 4 Receb 1315 (29 Kasım

1897) tarihinde cevap dilekçesi yazılmış, Ticaret Nezaretinin 2 Muharrem 1316 (23 Mayıs 1898) tarihli dilekçesi ile keşf-i sani defteri hazırlanmıştır. Serasker İnşaat Dairesinde Kol Ağası Galip Bey ve Fenniye Nezaretinden Tevfik Bey keşf-i evvel (ilk keşif) defterini inceleyerek son keşfi hazırlamışlar, Ticaret ve İnşaat İşleri Nazırı Mahmud Paşa bu keşf-i sanîyi (son keşif) mühürlemiştir”, denilmektedir.

Son keşif defterinde, deprem sonrasında yapılmış onarımlara ait işlerin uzunluk, genişlik ve yükseklikleri, uzunluk ölçüsü “zira”; fiyat-

ları ise “kuruş” cinsinden belgelenmiştir. Onarım kaydındaki işlere ait belirtilmiş ölçüler ve mahalleri bu makalede bir bütün olarak anlatılmak için tablo ifade tekniği kullanılmıştır. Tablo 1’de on yedi iş kalemi ile ifade edilen onarım, 29.298 kuruş ile gerçekleşmiştir. Tabloda belirtilen iş kalemleri için onarım kaydında verilmiş ölçülerle, yapının 2013 yılında hazırlanmış rölövesi ve yapıyla ilgili yayımlanmış çizimlerden faydalanılarak o dönemde yapılan onarımın boyutları anlaşılmasına çalışılmıştır.

Tablo 1. 1898 tarihli onarım kaydını gösteren özet tablo (BOA, ŞD.2984.33)

İşin Adı	Miktarı (zira ²³)	Birim Fiyatı (kuruş)	Fiyatı (kuruş)
Veznedar Said Ağa bahçesinde bulunan gövde duvarı kısmen yıkıldığı için kumlu harç ve kerpiç tuğlasından iki tarafı sıvalı gövde duvar inşası.	85 zira x 3zira x 0,10 zira=25,5 zira ²	160	4080
Çevre duvarlarındaki küçük çatlakların çirali ağaç ile sıkıştırılıp çimento ile doldurularak kum ve ketenli harç ile sıvanması ve badanası. Pencere parmaklıklarında yağlı boya yapılması.	108 zira x 8,6 zira = 820,80 zira ²	3,5	2872,80
Kubbe duvarlarındaki küçük çatlakların çirali ağaç ile sıkıştırılıp çimento ile doldurularak kum ve ketenli harç ile sıvanması ve badana yapılması.	50 zira x 3 zira=150 zira ²	3,50	525
Caminin kubbelerinde bazı yerleri yarılmış ve sıvaları düşen kısımların, çirali ağaç sıkıştırılarak çimento ile doldurulması ve dökülmüş sıvaların düşürülerek sıvanması ve badana yapılması.	2377 zira ²	4,5	10696,5
Caminin bazı pencere camlarının kırıldığı için yenilenmesi.	50 adet	3	150
Son cemaat yerinin ahşap bağdâdî kubbelerinin sıvaları düşmüş ve bazı bölümleri çürümüş olduğu için karkas yapılıp, bağdâdî yapılması, harçla sıvanması ve badanası.	27,00 zira x 5,70 zira= 154 zira ²	15	2310
Son cemaat yerinin sol tarafında bulunan odanın döşemesi çökmüş olduğu için döşeme tahtasının kaldırılarak yenilenmesi.			50
Caminin çatısı aktığı için kiremit aktarımı yapılması.	30,5 zira x 24,5 zira=737,25 zira ²	3	2241,75
6 okkalık çinkodan, her bir metrede bağlanarak üzeri boyalı oluk yapılması.	107	8	856
6 okkalık çinkodan boru yapılması.	60	6	360
Harçla baskılı olarak mahya yapılması.	12 adet	10	120
Minarenin petek kısmı kısmen harap olduğundan tuğla duvarlı kumlu harçla ve içi sıvalı olarak inşası.	5 zira x 0,22 zira x 2 zira= 10 zira ²	100	1000
Harap olmuş minare sereninin Filyos ²⁴ tan getirilmiş ağaç ile yapılması			200
Catalzeytin tahtasından ²⁵ minare külâhında kaplama yapılması ve kursun döşenmesi.	3	600	600
Minareye badana yapılması.	5 zira x 10 zira=50 zira ²	4	200
Minare aleminin yerine konması.		150	150
İşin tümünün % 10 nakliyesi.			2663
TOPLAM			29.298

²³ Zira, orta parmak ucundan dirseğe kadar olan ve 757-758 mm'lik mesafeye karşılık gelen bir uzunluk ölçüsüdür (Hasol, 2005; Sönmez, 1997).

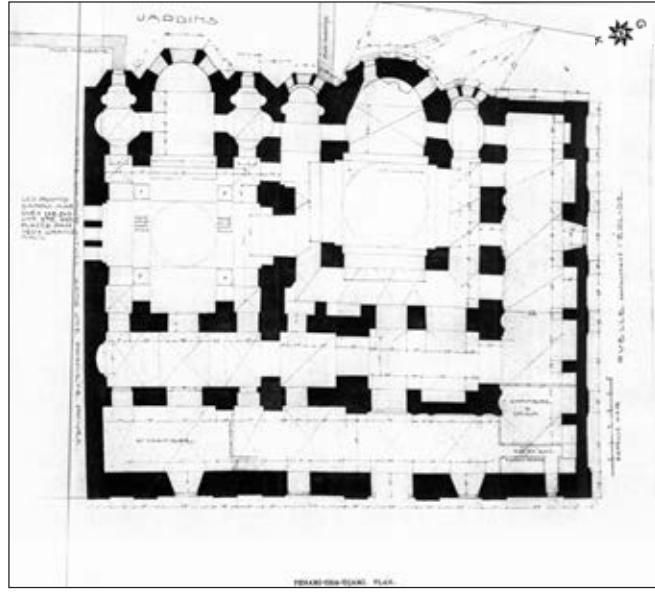
²⁴ Filyos, Zonguldak İli, Çaycuma İlçesi'ne bağlı bir beldedir. Filyos kirişi ve omurgası olarak nitelendirilen ağaç, bir çam türü olup binaların iskelelerinde, bırakma kirişi ve mahyalarda, biçilerek kiriş ve merdivenlerde kullanılır (Arseven, 1947, c. II, s. 1047).

²⁵ Catalzeytin, Kastamonu ilinin bir ilçesidir. Catalzeytin tahtası bir çam türü olup kiremit ve sağır kaplamalarda kullanılmaktadır (Arseven, 1947, c. II, s. 1049).

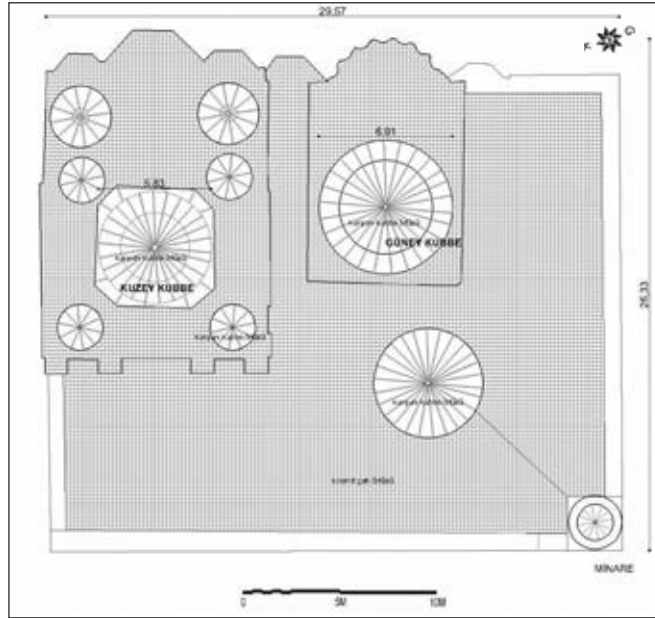
Onarım kayıtlarına göre; “Veznedar Said Efendi bahçesinde kısmen yıkılıp kumlu harç ve kerpiç tuğlası ile tekrar inşa edilen duvarın” ölçüsü; genişliği 1 zira, yüksekliği 3 zira, uzunluğu 85 zira olarak kaydedilmiştir. Bir zira, yaklaşık 0,76 m’ye karşılık gelmektedir ve bu ölçü metrik ifadeye dönüştürüldüğünde, 64,6 m (85 zira) uzunluğunda, 2,28 m (3 zira) yüksekliğinde, 76 cm (1 zira) genişliğinde bir duvarın yapımı söz konusudur. Kum ve kireç harcı ile kârgir olarak yapılmış, iki tarafı sıvanmış bu duvarın yapımı, 160 kuruş birim fiyat ile 4.080 kuruşa mal olmuştur. Yapının hangi bölümüne ait olduğu bilinmeyen duvarla ilgili yorum yapabilmek için, camiyle ilgili görsel belgelerden faydalanılmıştır.

Veznedar Said Efendi bahçesine kadar devam eden duvarın uzunluğu 64,6 m (85 zira) olarak belirtilmiştir. Şekil 3’deki haritada caminin kuzeyinde yer alan parselde “Veznedar S.” yazısının altındaki duvar, keşif kaydında bahsi geçen bu duvar olmalıdır. Bu bahçe duvarı, yapının doğu duvarının devamı şeklindedir; yapının rölöve çizimi ile Şekil 3’deki harita karşılaştırıldığında, yapının doğu duvarının hemen hemen iki katı uzunluğunda olduğu görülmektedir. Şekil 6’daki rölöve çiziminde, yapının yaklaşık 30 m uzunluğundaki doğu duvarının iki katı olan bahçe duvarının, keşif kaydındaki 64,6 metrelik ölçüsü böylece birbirini doğrulamaktadır.

Şekil 5’de, Ebersolt ve Thiers’e ait plan rölövesinde (1913),²⁶ yapının doğu duvarıyla birleşen iki duvar görülmektedir. Çizimde bahçe duvarı olarak ifade edilen bu duvarların kalınlıkları, yapının ana beden duvarlarının kalınlıklarından daha dar, güney paraklesyonun duvar kalınlığına ise yakın gözükmemektedir. Yapının güncel rölövesine göre, ana beden duvarlarının kalınlığı yaklaşık 105 cm, paraklesyon duvarının ise 70-80 cm’dir. Bu ölçülerle keşifteki ölçüler kıyaslan-

Şekil 5. Ebersolt ve Thiers’e ait plan çizimi, 1913.

Şekil 6. BOA, ŞD.2984.33 numaralı onarım defterindeki bilgiler esas alınarak düzenlenen çatı planı (Kahraman, 2013).

dığında, bahçe duvarının genişliği için verilen yaklaşık 76 cm’lik (1 zira) ölçü, Ebersolt ve Thiers’in çiziminde görülen duvar ile uyusmaktadır.

Paspates’in çiziminde (Şekil 7), Fenari İsa Camisi iki büyük kubbeli, arkada minaresi seçilen, sıvalı bir yapı olarak görülmektedir. Çizimde yapının sağında (kuzeydoğu) bulunan kârgir bahçe duvarı, Şekil 5’deki çizimde görülen bahçe duvarıdır. Bu duvarın, yapının ana beden duvarında karşılık geldiği yükseklik ile duvarın oturduğu dış zemin kotunun yine caminin

duvarına göre konumu, rölöve çizimleri üzerinden oranlanmıştır. Paspates’in çiziminde görülen bu bahçe duvarının yüksekliği, yapının pencere açıklıklarına göre bugünkü rölöve üzerinden oranlandığında, onarım kaydında belirtilen 2,28 metrelik ölçünün hemen hemen doğru olduğu görülmektedir.

Yapının 2013 yılında yapılan rölövesi, Paspates’in ve Ebersolt ve Thiers’in çizimlerindeki ana hatlarla benzeşmektedir ve bu bilgiler, onarım kaydında verilmiş uzunluk ölçüleriyle de doğrulanmaktadır.

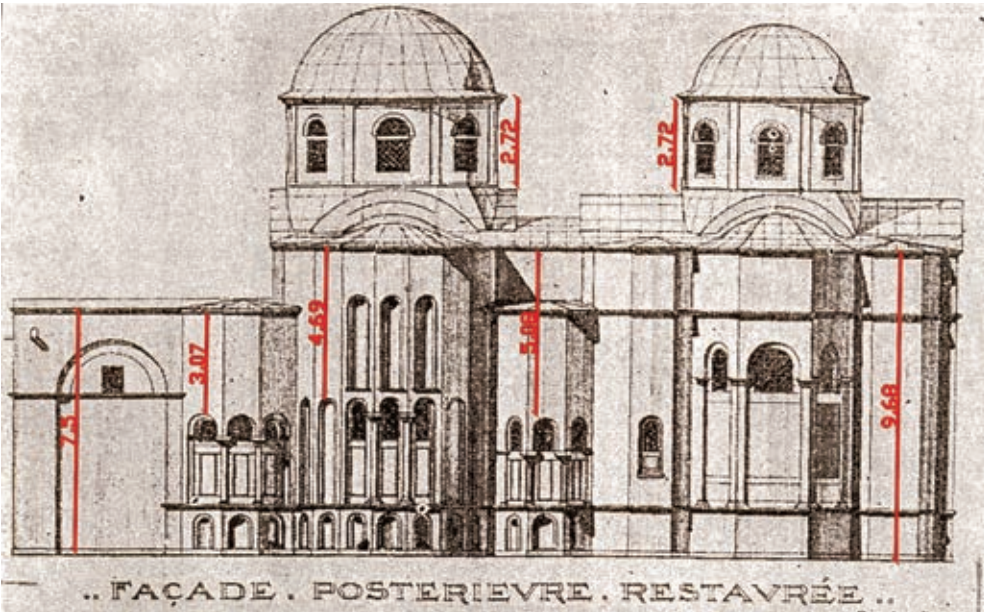
²⁶ Çizimde bu duvarlar gri renkte taranmıştır.

Şekil 7. Yapının Paspates'e ait 1876 yılı çizimi (Kırımtayf, 1960, s. 47).

Şekil 8. 1918 yangını sonrası caminin durumu (Foto: Sébah&Joallier, Alman Arkeoloji Enstitüsü Arşivi)

Şekil 9. Caminin dış cephe yüksekliklerini gösteren Ebersolt ve Thiers'e ait çizim (1913).

Yapının 1894 depreminde hasar gören duvarlarında oluşan çatlakların, çıralı ağaç ile sıkıştırılıp çimento harçla dikiş yapıldığı; kum ve kıtıklı harçla sıvanarak badanalanan yüzeyin, 108 zira uzunluğunda ve 8,6 zira yüksekliğinde olduğu onarım defterine kaydedilmiştir. Bu ölçüleri metrik ölçüye çevirdiğimizde, 108 zira=82,08 m; 8,6 zira=6,5 m'ye karşılık gelmektedir. Bu iş kaleminin onarım kaydındaki tanımı pencere parmaklıklarının boyası ile birlikte yapılmıştır; 6,5 m. yüksekliğindeki bu duvarlar, yapının beden duvarlarını işaret ediyor olmalıdır. Bu ölçüler, yapının rölöve ölçüleri ile karşılaştırılarak sonuca gidilmeye çalışılmıştır. Şekil 6'daki plan rölövesinde, yapının çevre ölçüsü yaklaşık 112 m olarak görülmektedir. Ebersolt ve Thiers'in hazırladığı 1913 yılına ait doğu cephesi rölöve-

sinde (Şekil 9), günümüzden farklı olarak yapının duvarlarının sıvalı, örülerek kapatılmış olan pencerelerin boyutlarının ise daha dar olduğu görülmektedir. Rölövedeki görünüme benzer şekilde, 1918 yangını sonrası çekilmiş Sébah&Joallier'e ait fotoğrafta da (Şekil 7), yapının duvarları sıvalıdır. Yapının güncel rölövesi ile Ebersolt ve Thiers'in rölövesindeki ölçülerden hareketle, kubbenin alt kısmında kalan duvar yüksekliklerinin 7,5 m ilâ 9,68 m arasında olduğu görülmektedir (Şekil 9). Onarım kaydında verilmiş olan 6,5 metrelik yükseklik ölçüsü, duvarlarda kısmen bir siva tamiyatının yapıldığını ya da pencere boşluk ölçüleri çıkarılarak yaklaşık bir yükseklik ölçüsü tayin edildiğini düşündürmektedir. Bu kayda göre, hemen hemen tüm duvarlar onararak sıvanmış olmalıdır. Bu iş kalemi

ile belirtilen pencere parmaklıklarının boyası, yapının alt kısımlarındaki pencerelere ait olmalıdır; Şekil 9'da pencere önlerindeki korkuluklar kısmen görülmektedir. Yapının çevre duvarlarında olduğu gibi, kubbe ve kasnak duvarlarında da çatlak kısımların çıralı çam ve çimento ile doldurularak sağlamlaştırıldığı, kum ve ketenli harç ile sıvanarak boyandığı keşif kaydında yer almaktadır (Tablo 1). Kubbe kasnak çevresi 50 zira, yüksekliği ise üç zira olarak onarım kaydında belirtilmiş ve bu kısımdaki onarım, toplam 525 kuruş ile tamamlanmıştır. Verilen bu ölçülerden hareketle, yapılan onarımın tüm kubbe kasnağında mı yoksa bir kısmında mı yapıldığını anlamak için, bu ölçüler metrik sisteme çevrilmiş ve kubbelerin rölöve ölçüleri ile kıyaslanmıştır. Keşifte verilen uzunluk ölçüleri, 50 zira=38

m ve 3 zira=2,28 m'ye karşılık gelmektedir. Şekil 6'daki çatı planı rölövesinde ana kubbelerin çapları görülmektedir. Bu ölçülere göre, kuzey ve güney ana kubbelerin toplam çevresi yaklaşık 39,88 m'dir. Kuzey kilisenin altı küçük kubbesi ile güney kilisenin narteks kubbesi kasnaksız kubbelerdir ve bu hesaplamanın dışında bırakılmıştır. Yapının günümüzdeki kubbe ve çatı örtüsü kotlarında farklılık olabileceği düşünülerek, yapım tarihi keşif kaydının hazırlandığı döneme daha yakın olan rölöve belgelerinden de faydalanılmıştır (Şekil 5 ve 9). Şekil 9'daki çizimde, her iki kubbenin yüksekliği yaklaşık 2,72 m olarak görülmektedir. Günümüzde çatı sistemi, kasnak duvarlarının en alt kotundan başladığı ve yapı basık, hemen hemen düz bir örtüyle kaplandığından, kubbelerin görünen duvar yükseklikleri daha fazladır. Şekil 9'daki çizimde ise, kubbe etegindeki örtünün günümüzdekine göre daha yüksek kottan başladığı görülmektedir. Rölöve plan ölçüleri ile Ebersolt ve Thiers'in çizimindeki yükseklik ölçüsü, onarım defterindeki kayıt ile eşleşmektedir ve buradan, tüm kubbelerin onarımının yapıldığı ve sıvandığı anlaşılmaktadır.

Bu iş kaleminden farklı olarak, cami kubbelerinin tekrardan sağlamlaştırılması, sıvası ve badanası için 2377 zirakarelik bir miktar verilmiş ve bu iş, kubbe duvarlarının onarımından daha yüksek (4,5 kuruş) bir birim fiyatla deftere işlenmiştir. Bu iş için harcanan toplam miktar 10.696,50 kuruş olarak kaydedilmiş olup hemen hemen keşifin 1/3'ü kadardır. Ölçü olarak 1 zirakare=0,57416 m²'dir. Keşifte belirtilen rakam metrik ölçü olarak hesaplandığında, 1364 m²'ye karşılık gelmektedir. Şekil 6'da, çatı planı rölövesinde yapının dıştan dışa ölçüsü 29,57 m x 26,33 m olarak görülmektedir. Tüm çatı alanı kubbeler dâhil 26,57 x 26,33=778,58 m hesaplanmaktadır. Onarım kaydındaki ölçü (1364 m²) yapının tüm

çatı alanının yaklaşık iki katıdır. İş kalemlerinde, yarıkların doldurulması, kubbelerin sıvanması ve boyanması da yer almaktadır. Onarım kaydında kubbeler olarak tariflenen bu iş kaleminin, yapının tonozlu olan tüm üst örtü iç ve dış sıvasına ait olduğu düşünülmektedir. Böylelikle verilmiş olan miktar, iç ve dış sıva olarak hesaplandığında çatı örtüsü metrajının iki katı olacaktır. Üst örtüde harcanan işçilik düz yüzeylere göre daha zor olduğu için, onarım kaydında düz yüzeylerin sıvası ve boyası 3,5 kuruş iken, bu iş kalemindeki kubbe sıvası ve boyası 4,5 kuruş olarak fiyatlandırılmıştır. Bu onarıma ait metraj ve fiyata bakıldığında üst örtünün büyük

1898 tarihli onarım
kaydında, yapının
çevre, kubbe ve
kasnak duvarlarındaki
çatlakların çıralı çam ve
çimento ile doldurularak
sağlamlaştırıldığı, kum ve
ketenli harç ile sıvanarak
boyandığı yazılıdır.

oranda hasarlı olduğu sonucuna varılmaktadır.

Üst örtünün tümünü kapsadığı düşünülen bu iş kalemine ilaveten, caminin kiremitlerinin aktarılması için 30,5 zira "boy", 24,5 zira "en" ölçüsü verilmiştir. Bu ölçüler metre cinsinden ifade edildiğinde, 23,18 m x 18,62 m'ye karşılık gelmektedir. Yapının Şekil 5'deki çatı rölövesinde dıştan dışa ölçüsü 29,57 m x 26,33 m olarak görülmektedir. Yapının 1876 tarihli Paspates'e ait çiziminde (Şekil 7), ana kubbelerin ve minarenin kurşun, kubbelerin altında kalan örtünün ise kiremit olduğu görülmektedir. Bu veriden hareketle, Şekil 5'deki çizim yeniden incelenecek olursa, kurşun olarak belirtilmiş kubbe örtülerinin alanı, mevcut üst örtü izdüşüm

alanından çıkarıldığında, onarım kaydında verilen ölçülere yakın bir alan ölçüsü elde edilmektedir. Şekil 6'daki çizimde çatı planı, kubbeler dışında kiremit örtülü olarak düzenlenmiştir.²⁷

Çatının yenilenmesi ile birlikte, 6 okkalık çinkodan 107 zira uzunluğunda çinko oluk ve 60 zira uzunluğunda çinko boru yapılması planlanmıştır (107 zira yaklaşık 81 m'ye karşılık gelmektedir). Yapının çevresi Şekil 6'daki çizimden hareketle yaklaşık 112 m'dir. Yapının doğu (apsis) cephesindeki hatlar çok kıvrımlı olduğundan yağmur oluğunun bu kısımda yapılmadığı düşünülürse, rölöve çiziminde lineer ölçüsü yaklaşık 30 m olarak görülen bu cephe, boy ölçüsü çatının tüm çevre ölçüsünden çıkarıldığında (112 m - 30 m=82 m), keşifteki ölçüye eş bir değer bulunmaktadır. Bu yorum, tümüyle yapının verdiği iz ve ölçülere göre yapılmıştır. Çinko boru yapılması için verilmiş 60 ziralık ölçü de yaklaşık 45 m'ye karşılık gelmektedir. Şekil 9'daki cephe çiziminden hareketle, yapının ana beden duvarlarının yükseklik ölçüleri dikkate alındığında, yapının çevresinde beş ya da altı adet çinko yağmur suyu iniş borusu olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde yapı herhangi bir yağmur suyu tahliye sistemine sahip olmadığından suya maruz kalmış durumdadır.

Yapının örtüsü ile ilgili bir başka iş kalemi de, çökmüş olan son cemaat yerinin ahşap bağdâdi kubbe karkaslarının yeniden yapılarak bağdâdi şekilde çakılıp sıvanması ve boyanmasıdır. Bu iş kalemi için öngörülen boyutlar 27 zira boy, 5.70 ziradır; işin birim fiyatı 15 kuruş, toplam fiyatı ise 2.310 kuruştur (Tablo 1). Bu iş için verilen ölçü metrik olarak hesaplandığında, 20,52 m x 4,33 m'ye eşit olmaktadır. Bu ölçünün, yapının günümüz rölövesinde dış narteks ölçüsüne karşılık geldiği ve dolayısıyla, o dönemde bu alanın son cemaat yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu kayıttan elde

²⁷ Yapının çatısı günümüzde tümüyle kurşun ile örtülüdür.

edilen en önemli veri, günümüzde tuğla tonozla örtülen bu kısmın, o dönemde ahşap karkas ve bağdâfi sistemle kaplanmış olmasıdır. Son cemaat yeri olduğu saptanan bu alanın kuzey tarafındaki odanın çökmüş döşeme tahtasının yenilenmesi için bir ölçü verilmemiş, harcama toplam 50 kuruş masraf ile belirtilmiştir. Şekil 5’deki Ebersolt ve Thiers’e ait çizimde, onarım kaydında tariflenen bu kısmın ince bir bölme ile ayrılarak oda olarak adlandırıldığı görülmektedir. Yapının 2013 yılında rölöveleri hazırlanırken, bu kısımda ahşap bölme duvarlar ile ayrılmış, hemen hemen Ebersolt ve Thiers’in belirttiği ölçülerde bir imam odası olduğu belgelenmiştir (Şekil 5).

Onarım keşfinde yer alan diğer iş kalemleri minareye ilişkindir. Minarenin petek kısmının harap olduğu, 5 zira çevresinde, 0,22 zira genişliğinde, 2 zira yüksekliğinde tuğla ve kumlu harç ile duvar yapıldığı onarım kaydında belirtilmiştir. Bu ölçüler met-

rik ölçüye çevrildiğinde; minare peteğinin çevresi 3,79 m’ye, duvar kalınlığı 17 cm’ye, yüksekliği ise 1,52 m’ye karşılık gelmektedir. Minare serenin Filyos’tan getirilmiş çam ile yapıldığı, külâhının Çatalzeytin’den getirilmiş ahşapla (çam) kaplanarak kurşun döşendiği ve minare aleminin yerine takıldığı, onarım kaydında belirtilmektedir. Paspates’e ait çizimde (Şekil 7), minarenin de ana kubbeler gibi kurşun kaplı olduğu görülmektedir.

Tüm minarenin sıvanması için 5 zira çevre ölçüsü, 10 zira yükseklik ölçüsü verilmiştir. Bu iş, 4 kuruş birim fiyat ile 200 kuruşa fiyatlandırılmıştır. Bu ölçülerden faydalanılarak yapının minaresinin o dönemdeki boyutları ile ilgili bilgi edinebilmekteyiz. Ölçülerde; 5 zira yaklaşık 3,79 m’ye, 10 zira ise 7,58 m’ye karşılık gelmektedir. Minarenin günümüzdeki yüksekliği, minare kaidesinin üstünden külâha kadar 14,46 m, çevresi ise 5,87 m’dir. Yapılan karşılaştırma,

o dönemdeki minarenin daha narın ve bugünkünün yarı yüksekliğinde olduğuna işaret etmektedir. Onarım kaydının kapsamından, minarenin büyük oranda hasar görmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Onarım keşfinde elli adet pencerenin değiştirilmesinden bahsedilmiştir. Dış nartekte ve cephelerde yer alan pencerelerin toplamı bu sayıya yakın bir değerdir. Kubbedeki pencerelerin hesaplanmadığı öngörülmektedir.

BOA, İ.EV.13 numaralı evrakta, ilk keşif miktarı 27.626 kuruş olarak hesaplanmış olup onarım keşfi BOA, Ş.D.2984.33 numaralı belgeye göre 29.298 kuruşa tamamlanmıştır. VGM, 04579.00115 (Şekil A.7) numaralı vakıf defterinde, caminin müezzinlik, kayyumluk ve hitabet görevleri için, 5 Ocak 1899 (H. 24 Şaban 1316) tarihinde Süleyman Efendi ibn İbrahim’in, 40 akçe ve 25 kuruş maaşla tayin edildiği yazılıdır -ki bu belge, caminin onarımının tamamlanıp tekrar işlev kazandığını göstermektedir.

4. Sonuç

İncelenen belgeler; 1894 depremi öncesi caminin ibadete açık olduğunu, halkın ve devlet görevlilerinin depremden hasar gören yapının onarılması ve yeniden kullanılabilmesi için padişahlık makamına talepte bulduklarını göstermektedir. Onarım kaydındaki ölçüler, Paspates’e ait gravürle (Şekil 7), Ebersolt ve Thiers’e ait çizim ve yapının güncel rölövesiyle uyusmaktadır. Bu belgeler 20. yüzyıla ait fotoğraflarla bir arada incelendiğinde; yapının günümüzden farklı olarak, o dönemde dış cephe, kubbe ve minarelerinin tümüyle sıvalı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Onarım keşfine göre, kubbeler ve minare dışındaki örtüler kiremit kaplı iken, günümüzde yapı tümüyle kurşun ile örtülüdür. Yağmur suyunun yapıdan uzaklaştırılması için çatıda yağmur oluğu ve borusu yapılması ile ilgili

keşif kaydı bulunurken, günümüzde yapıda yağmur suyu tahliye sistemi bulunmamaktadır. Onarım kaydından elde edilen bir başka bilgi, Bizans döneminde yapının dış narteksini oluşturan kısmın, bu dönemde son cemaat yeri olarak işlevlendirilmiş olmasıdır. Bizans dönemi yapıları kârgir sistemle inşa edilmiş ve genellikle tuğla tonoz veya kubbe ile örtülmüşken (Millingen, 1912);²⁸ onarım defterinden, caminin son cemaat yerinin ahşap karkas üzeri bağdâfi ve sıvalı olduğu öğrenilmektedir. Depremlerden çok fazla hasar gören İstanbul’da, o dönemde daha az kayıp vermek, hızlı ve düşük maliyetli onarımlar yapabilmek için ahşap strüktür tercih edilmiş olmalıdır. Onarım kaydındaki minare boyutlarına ilişkin ölçüler, o dönemdeki minarenin yükseklik ve genişlik olarak bugünkünün yarı ölçülerinde

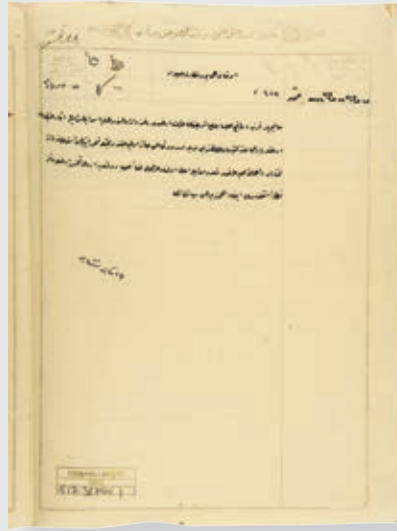
olduğunu göstermektedir.

Bu belgelerden; Fenari İsa Camisi’nin mimari özelliklerine ilişkin bilgilerin yanı sıra, yapının 1894 depreminde büyük oranda tahrip olduğu da öğrenilmektedir. Üst örtüde ve duvarlarda sıvaların döküldüğü, son cemaat yerinin üzerinin çöktüğü, tüm üst örtünün sıvanarak kiremitlerin yenilediği, minarenin petek ve külâhu yıkıldığı için yeniden yapıldığı, yapı duvarlarında yarıklar oluştuğu ve büyük oranda sağlamlaştırıldığı onarım defterine kaydedilmiştir. Tüm bu bilgiler yapının kapsamlı bir onarımdan geçtiğini göstermektedir. Ayrıca deprem sonrası yapının duvarlarında oluşmuş yarıkların kapatılması için o dönemde çıralı çam ve ketenli harç kullanılarak dikiş yönteminin uygulandığı da belgelerden öğrenilmektedir.

²⁸Yapı günümüzde de tuğla tonoz ve kubbeler ile örtülüdür. Bu örtünün bir kısmı 1959-1960 yılı onarımlarına aittir (Tamer, 2003, s. 173).

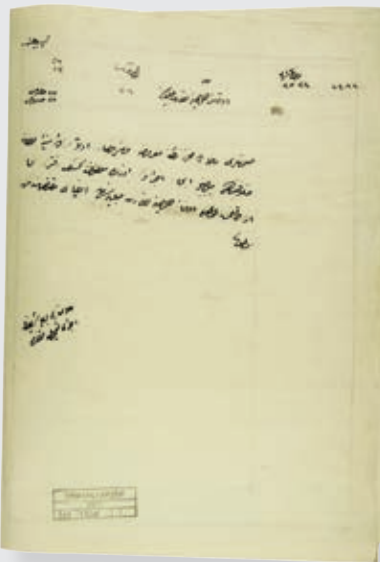
Şekil A.1.

Şekil A.2.

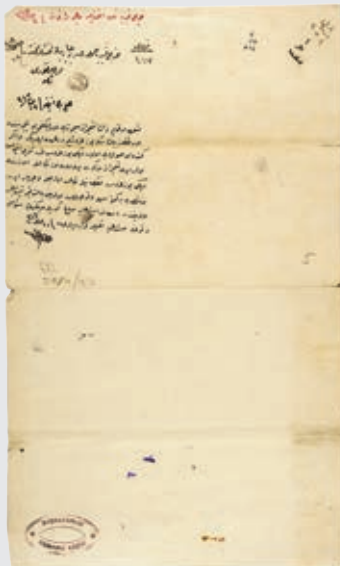
Şekil A.3.

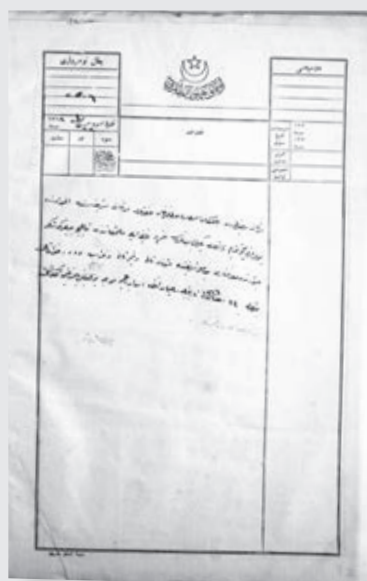
Şekil A.4.

Şekil A.5.

Şekil A.6.

Şekil A.7.

Şekil A.1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, EV.MKT.02048.00107 no.lu evrak.

Şekil A.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BEO 517/38754 no.lu varak.

Şekil A.3. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İ.EV.13 numaralı evrak.

Şekil A.4. Başbakanlık Osmanlı Arşivi BEO 778.58311 numaralı, iki varaktan oluşan belge (Varak 1).

Şekil A.5. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ŞD.2984.33 belge, Varak 1 (Belge toplam 8 evraktan oluşmaktadır).

Şekil A.6. Başbakanlık Osmanlı Arşivi ŞD.2984.33 belge, Varak 2 (Belge toplam 8 evraktan oluşmaktadır).

Şekil A.7. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi VGM.04579.00115 numaralı vakıf defteri.

KAYNAKLAR

- 1- Ayvansarâyî Hüseyîn Efendi, Âli Satı Efendi, Süleymân Besîm Efendi, 1281 (1865) / 2001, *Hadikatü'l-Cevami / İstanbul Camileri ve Diğer Dini-Sivil Mimari Yapıları*, Haz. Ahmet Neziî Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul.
- 2- Arseven, C., 1947, *Sanat Ansiklopedisi*, cilt II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 1046-1050,
- 3- Ayverdi, E. H., 1958, 19. *Asırda İstanbul Haritası*, Şehir Matbaası, İstanbul.
- 4- Barkan, Ö. M., ve Ayverdi, E. H., 1970, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) tarihli*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul.
- 5- Batur, A., 1994, "Bir Deprem Yüzyıl Dönümü", *İstanbul Dergisi*, sayı 10, Temmuz 1984, s. 25-32.
- 6- Cezar, M., 1963, *Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler*, GSA Türk San'atı Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- 7- Eghinitis, D., 1895, "Le tremblement de terre de Constantinople du 10 Juillet 1894", *Annales de Géographie*, c. 4, Paris 1895, s. 151-165.
- 8- Ebersolt, J., 1934, *Monuments d'architecture Byzantine*, Paris.
- 9- Ebersolt, J., ve Thiers, A., 1913, *Les églises de Constantinople*, Paris.
- 10- Erel, L., Eris, K. K., Akçer, S., Biltekin, D., Beck, C., Çağatay, M. N., 2009, "Bayrampaşa (Lykos) Deresi Havzası ve Ağzındaki Yenikapı (Theodosius) Limanı Kıyı Alanındaki (Marmara Denizi) Değişim Süreçleri", 62. *Türkiye Jeoloji Kurultayı*, 13-17 Nisan 2009, MTA, Ankara, s. 58-59.
- 11- Eyice, S., 1963, *Son Devir Bizans Mimarisi İstanbul'da Palaiologoslar Devri Anıtları*, Baha Matbaası, İstanbul.
- 12- Eyice, S., 1988a, "Fenari İsa Camii", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, c. 12, İstanbul, s. 337-339.
- 13- Eyice, S., 1988b, "Bizans Mimarisi", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, yay. haz. .S. Bayram, VGM yayını, c. 1, İstanbul, s. 45-51.
- 14- Eyice, S., 2013, *Semavi Eyice ile İstanbul'a dair*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul.
- 15- Gyllius, P., 1997, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, Çev. Dr. Erendiz Özbay, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- 16- Kırmıtaç, S., 1960, *Converted Byzantine churches: Their Transformation into Mosques and Masjids*, Ege Yayınları, İstanbul.
- 17- Krautheimer, R., 1986, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, London.
- 18- Kuban, D., 2004, *İstanbul Bir Kent Tarihi: Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, Çev. Zeynep Rona, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- 19- Hasol, D., 2005, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, YEM Yayın, İstanbul.
- 20- Macridy, T., 1964, "The Monastery of Lips, the Burials of the Palaeologi", *DOP (Dumbarton Oaks Papers)*, c. 18, XXIII, s. 253-277.
- 21- Mango, C., 1964, "Editor's Preface", *DOP*, c. 18, s. 251-252.
- 22- Mango, C., 2006, *Bizans Mimarisi*, Çev. Mine Kadiroğlu, Ankara.
- 23- Mango, C., and Hawkins, E., 1964, "Additional Notes", *DOP*, c. 18, s. 299-315.
- 24- Mango, C., and Hawkins, E., 1968, "Additional Finds at Fenari İsa Camii, İstanbul", *DOP*, c. 22, s. 177-184.
- 25- Marinis, V., 2009, "Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople", *DOP*, c. 63, s. 147-166.
- 26- Mathews, T. F., 1971, *The Early Churches of Constantinople, Architecture and Liturgy*, Pennsylvania State University Press,
- 27- Megaw, A. H. S., 1964, "The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips", *DOP*, c. 18, s. 278-298 .
- 28- Millingen, 1912, *Byzantine Churches in Constantinople, Their History and Architecture*, Mac Milan and Co., Londra.
- 29- Ousterhout, R., 2008, *Master Builders of Byzantium*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, Philadelphia.
- 30- Özkılıç, Ş., K., 2015, *1894 Depremi ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- 31- Paspates, A., 1877, *Bizantinai Meletai*, İstanbul.
- 32- Patrik Konstantios, 1846, *Constantiniade ou description de Constantinople ancienne et moderne*, İstanbul.

- 33- Pulgher, D., 1974, *Les anciennes églises byzantines de Constantinople*, İstanbul.
- 34- Rendelmann, O.-B., 1894, *Le tremblement de terre de Constantinople (Juillet 1894)*, Librairie Nilson, Paris.
- 35- Schneider, A. M., 1967, *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt*, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam.
- 36- Sezer, A., 1996, "1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, sayı XVIII/29, s. 169-197.
- 37- Sönmez, N. 1997, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, YEM Kitabevi, İstanbul.
- 38- Talbot, A. M., 1990, "The Byzantine Family and the Monastery", *DOP*, c. 44, s. 119-129.
- 39- Talbot, A. M., 1992, "Empress Theodora Palaiologina, Wife of Michael VIII", *DOP*, c. 46, s. 295-303.
- 40- Talbot, A. M., (2000). *Typikon of Theodora Palaiologina For The Convent Of Lips in Constantinople, 1294-1301*; British Library Additional 22748 (14. yy.), "Byzantine Monastic Foundation Documents", *DOP* (Typikonun ilk çevirisi: Delehay, H., 1921, *Deux typica byzantins de l'époque des Paléologues*, Brüksel, s. 106-136).
- 41- Tamer, C., 2003, *İstanbul'da Bizans Anıtları ve Onarımları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- 42- Tanyeli, G., 1999, "1894 İstanbul Depremi ve Tarihsel Yapılar", *Arredamento Mimarlık*, Ekim 1999, sayı 18, s. 81-83.
- 43- *The Levant Herald* gazetesi, 16 Temmuz 1894, no. 28, s. 345.
- 44- Ürekli, F., 2010, "Osmanlı Döneminde İstanbul'da Meydana Gelen Afetlere İlişkin Literatür", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 8, sayı 16, s. 101-130.
- 45- Ürekli, F., 2015, "1894 Depremi ve İstanbul'un Ticaret Merkezi Büyük Çarşı (Kapalı Çarşı)", *İstanbul Teknik Üniversitesi Vakfı Dergisi*, sayı 67, Ocak-Mart 2015, s. 59-64.

Arşiv Kaynakları

- BOA, 1894. BEO, dosya no. 517, gömlek sıra no. 38754 numaralı belge.
- BOA, 1894. Y.PRK.ZB, 13/35 numaralı belge.
- BOA, 1894. Y.PRK.ASK, 93/51 numaralı belge.
- BOA, 1894. HR.MTV, 513/57 numaralı belge.
- BOA, 1894. Y.PRK.SGE, 6/32 numaralı belge.
- BOA, 1894. Y.PRK.TKM, 32/13 numaralı belge.
- BOA, 1894. Y.PRK.MYD, 15/6 numaralı belge.
- BOA, 1894. YEE. 11/24 numaralı belge.
- BOA, 1895.İ.EV.13, genel no. 1963, hususi no. 24, sıra no. 573 numaralı belge.
- BOA, 1895. Y:MTV, V, dosya 99, sıra no. 52, 7.1.1312 numaralı belge.
- BOA, 1896. İ.EV.1313/ Za/19 numaralı belge.
- BOA, 1896. BEO 1313 Za 27, dosya no. 778, gömlek sıra no. 58311 numaralı belge.
- BOA, 1897-1898. ŞD.18/258, dosya no. 2984, gömlek sıra no. 33 numaralı belge.
- VGM.VKA, 1844. EV. RZD. 0029-0057 numaralı belge.
- VGM.VKA, 1894. EV.MKT.02048.00107 numaralı belge.
- VGM.VKA. 1894. 04578.00115 numaralı belge.